

15. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 117.
16. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. – М., 1943.
17. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М., 1944.
18. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – М., 1950.
19. Таможенное право / руков. автор. кол. Б. М. Габричидзе. – М., 1995.
20. **Фрей Л. И.** Внешняя торговля СССР / Л. И. Фрей. – М., 1947.
21. **Храбсков В. Г.** Таможня и закон / В. Г. Храбсков. – М., 1979.
22. **Шишкин В. А.** «Полоса признаний» и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – Л., 1983.

Надійшла до редколегії 01.02.2012

УДК 94(47+477)

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИСКУСІЇ В РКП (б) ПОЧАТКУ 1920-х рр. І НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Розглянуто дискусії в РКП(б) стосовно методів відбудови і шляхів розвитку економіки Радянської країни напередодні X з'їзду РКП(б).

Ключові слова: громадянська війна, розруха, нова економічна політика, продразкладка.

Рассматриваются дискуссии в РКП(б) относительно способов восстановления и путей развития экономики Советской страны перед X съездом РКП(б).

Ключевые слова: гражданская война, разруха, новая экономическая политика, продразверстка.

The author consider debates inside RCP(b) devoted to methods of rebuilding and path of development Soviet state economics.

Key words: civil war, devastation, New Economic Policy, food allotment.

Серед широкого кола питань, пов'язаних із переходом Радянської країни від громадянської війни до миру та впровадженням нової економічної політики, однією, ймовірно, з найбільш цікавих проблем є вивчення механізму вироблення і ухвалення рішень загальнодержавного значення в більшовицькому керівництві за кризових обставин.

Сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники приділяють достатньо уваги цьому аспекту: слід відзначити праці С. Павлюченкова [17; 20], С. Цакунова [24; 25], С. Пірані [26]. Разом з тим, ще недостатньо вивчено ідейну та теоретичну спадщину внутрішньопартійної боротьби напередодні впровадження нової економічної політики, а чимало відомих джерел потребує глибшого і об'єктивнішого аналізу.

Період громадянської війни і військової інтервенції докорінно змінив економічну та соціальну ситуацію на території колишньої Російської імперії. Загальні демографічні втрати населення на фронтах і в тилу воюючих сторін (у боях, від голоду, епіdemій і терору) досягли 8 млн осіб. У 1920 р. об'єм валової продукції промисловості скоротився майже в 7 разів порівняно з довоєнним. Так, наприклад, виплавка чавуну в 1920 р. складала 2,4 % порівняно з 1913 р. У тяжкому становищі знаходилися легка і харчова промисловість. Наприклад, цукрова промисловість виробила в 1921 р. близько 5 млн пудів цукру, що у 12 разів менше річного

споживання довоєнної Росії [21, с. 30–31]. Не менш, ніж промисловість, постраждав під час громадянської війни і транспорт. Загальна сума втрат залізничного транспорту нараховувала 4 млрд руб. золотом. Паливні ресурси було виснажено настільки, що, в той час, як до війни залізниці працювали на 62,2 % на вугіллі, в 1919 р. на вугіллі працювало 21 %, а в 1920 – усього 5 % залізниць [15, с. 78–81]. Сільське господарство також перебувало у стані занепаду. За роки громадянської війни різко скоротилися посівні площі (із 105 млн га в 1913 р. до 90,3 млн га в 1921 р.). Скоротилися посіви зернових і технічних культур [21, с. 27].

Під час громадянської війни як у сільському господарстві, так і в промисловості застосовувалися надзвичайні методи керівництва. 11 січня 1919 р. було видано декрет РНК, за яким упроваджувалася продрозкладка, яка передбачала, що необхідні для держави продовольчі продукти розкладаються для відчуження у сільського населення виробляючих губерній. За виразом Леніна, продрозкладка була позикою селянина державі [15, с. 108–110].

У промисловості створювалися особливі органи централізованого управління всіма підприємствами окремих галузей у вигляді главків і центрів. Надзвичайна централізація управління в 1918–1919 рр. була необхідна, тому що дозволяла зосередити ресурси промисловості у загальнодержавному масштабі і спрямувати їх на забезпечення потреб діючої армії. Проте в 1920 р., коли військове виробництво було вже налагоджене, виявилися негативні риси такої централізації, зокрема те, що ініціатива губернських і повітових Рад в організації виробництва виявилася більшою мірою обмеженою [6, с. 292–293].

Становище у фінансовій системі також було загрозливим. За період з 1 листопада 1917 р. до 1 липня 1921 р. грошова маса в обігу збільшилася в 105 разів, а з 1 липня 1918 р. до 1 липня 1921 р. – у 54 рази. Вартість рубля впала до середини 1921 р. порівняно з довоєнним часом у 13 тисяч разів. У зв'язку з обезціненням рубля і всієї маси паперових грошей відбувалося надзвичайне підвищення товарних цін. Ніяка грошова заробітна платня не могла відповідати ринковим цінам. Відбувалася все більша натуралізація господарських відносин, але співставлення всіх елементів господарства могло відбуватися лише у грошах [15, с. 112–116].

В умовах громадянської війни відбулися зміни у складі та чисельності робітничого класу. Робітники склали ядро Червоної Армії, з них формувалися продовольчі загони, органи управління Радянської країни; рятуючись від голоду, велика кількість робітників переселялася до сіл. Саме ці причини, а також зупинка багатьох підприємств за відсутності сировини і палива, призвели до того, що на кінець громадянської війни в промисловості було зайнято 50 % від чисельності пролетаріата в 1913 р. [8, с. 337–340]. Проте серед залізничників спостерігалось зростання чисельності робітників. Залізничники не підлягали призову до армії, оскільки внаслідок розрухи для функціонування залізниць був необхідний багаточисельний персонал. На залізничному транспорті нараховувалося на 1 січня 1921 р. близько 1231 тис. робітників і службовців, з яких робітники склали більше 1 млн осіб. Зміни суттєво зачепили територіальний поділ робітників. Найбільш постраждали великі промислові райони: Москва, Петроград, Донбас, Урал. У цілому в промислових губерніях чисельність робітників зменшилася, а в аграрних навіть дещо виросла [19, с. 217–219]. Таким чином, робітничий клас розпався, декласувався, що вело до послаблення соціальної бази більшовиків.

На настрої більшості селян негативно вплинули загальна господарська розруха, відсутність промислових товарів, занепад сільського господарства. Невдоволення селян продрозкладкою виявилось і в роки громадянської війни, проте тоді воно не досягало такої гостроти. Військово-політичні інтереси селян під час війни в цілому співпадали з інтересами робітничого класу, і значна їх частина сприймала поставки хліба як державну повинність. Але після закінчення громадянської

війни середнє селянство стало вимагати скасування продрозкладки і запровадження вільної торгівлі. Із закінченням громадянської війни розпочалися масові контрреволюційні виступи. До весни 1921 р. повстанський рух охопив багато районів країни. Збільшилися території, безпосередньо охоплені виступами, зросла їх масовість і організованість. На початку 1921 р. чисельність армій Антонова доходила до 50 тис. осіб, чисельність західносибірських повстанців тільки в Ішимському повіті – до 60 тис. осіб. Банди Махна та інших атаманів в Україні склали на кінець 1920 р. 45–50 тис. осіб. [16, с. 121–124]. Деякі дослідники, в тому числі С. Павлюченков [20], С.Цакунов [25], вважають, що саме ця «війна після війни» відіграла важливу роль у змушенні лєнінського керівництва до зміни політичної стратегії [20, с. 15]. Нарешті, показовим стало повстання моряків у Кронштадті на початку березня 1921 р. У резолюції кронштадтського ревкома містилися вимоги надати рівні виборчі права селянам і робітникам, право робітникам вести безпосередній товарообмін із селянами, виплачувати заробітну платню золотом. Незважаючи на короткотривалість повстання (2–17 березня 1921 р.), воно стало шокуючим для партії, оскільки Кронштадт уважався столицею Балтійського флоту, а саме моряки-балтійці склали авангард соціалістичної революції.

У ситуації, що склалася, партія і радянський уряд були змушені шукати шляхи виходу з кризи. Однак слід враховувати, що завдання полягало не тільки в тому, щоб відновити господарство від розрухи; головна мета полягала у побудові принципово нового типу господарювання і управління у саме соціалістичній державі; подібного експерименту не переживала ще жодна держава у світовій історії. Проте ситуація, що склалася наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р., вимагала від більшовицького керівництва негайного прийняття рішень щодо скасування наслідків воєнного часу, відновлення господарства і майбутнього господарського курсу загалом. Поразка у Варшавській битві в серпні 1920 р. зробила неможливим просування Червоної Армії на захід і «експорт революції».

З кінця 1920 р. розпочалася демобілізація армії. До початку 1921 р. у Червоній Армії залишалося 4213 тис. осіб (загалом в армії, на флоті, а також у складі міліції нараховувалося більше 5 млн осіб). Демобілізація спричинила чимало проблем. Перша з них полягала в розрусі на транспорті. Військові дії зазвичай велися уздовж залізниць, особливо запеклі бої йшли навколо вузлових станцій, в результаті чого залізничне господарство виявилось дуже зруйнованим. Особливо постраждав пересувний склад – вагони і паротяги. У січні 1921 р. за відсутності палива було призупинено рух на 31 залізничних коліях, а частині демобілізованих червоноармійців було дозволено відправитися з Москви і Петрограда похідним чином. Інша проблема полягала в неможливості в короткий термін забезпечити демобілізованих працею і постачанням [19, с. 239–240].

Становище із постачанням продовольства різко погіршилося на початку 1921 р.: унаслідок проблем із паливом на 31 січня 1921 р. затримувалося у дорозі 7 047 вагонів із продовольством, у тому числі 3 552 – із зерном і борошном; у Москві було на третину зменшено хлібний пайок для робітників ударних підприємств та зайнятих важкою фізичною працею, а для радянських службовців – удвічі [9, с. 3].

Разом з тим, слід відмітити, що питання про корекцію системи економічних відносин піднімалося і раніше. Одним із перших пропозицію про зміну селянської політики вніс Л. Троцький. Його записка в ЦК «Основні питання продовольчої і земельної політики» (у своїй брошурі «Новий курс» Л. Троцький датував її лютим 1920 р.) містила пропозицію замінити вилучення залишків відсотковим відрахуванням (свого роду підходящо-прогресивним натуральним податком) з таким розрахунком, щоб більша оранка або краща обробка були вигідні [22].

Ініціатива також зароджувалася на місцях. Наприклад, у квітні 1920 р. продовольча колегія Північно-Двинської губернії розробила проект переходу від довільних реквізицій хліба за розкладкою до системи натурального оподаткування [23, с. 53]. Н. Осинський, член колегії Наркомпрода, опублікував у «Правде» від 5 вересня 1920 р. статтю «Сільськогосподарська криза і соціалістичне будівництво на селі», де вказав на кризу селянського господарства, що веде до кризи сільського господарства. Н. Осинський також виділив причини такого становища: промисловий занепад після війни і система хлібної монополії, що призвела до того, що у дрібних господарів зник стимул до розвитку своїх господарств. Н. Осинський бачив вихід у державному регулюванні сільськогосподарського виробництва, мілітаризації господарства і загальній трудовій повинності [17, с. 216–217]. Н. Осинському заперечував М. Богданов, завідувач управління радгоспів у Наркоматі землеробства, який вважав, що система продовольчих розкладок має бути побудована не відносно до ймовірних залишків виробництва, а відносно завдань, які мають даватися сільськогосподарському району, волості і окремому господарству [17, с. 219].

Ці два погляди на проведення продовольчої політики зіткнулися під час дискусій на Другій Всеросійській нараді в червні 1920 р. Зокрема, кубанський продкомісар Л. Пригожин висловив думку, що розкладка вичерпала себе, і що доцільніше було б визначити відсоток обкладення господарств з десятини землі і встановити натуральний продовольчий податок. Його точку зору підтримав продкомісар з Прикам'я І. Ізюмов, запропонувавши залишати залишки селянам і оголошувати розмір відчужуваних продуктів заздалегідь. Самарський же представник Легких висловився за обмін залишків, що залишаються, на продовольчі товари. За проект резолюції Л. Пригожина про перехід на засіданні секції продрозкладок проголосувала половина присутніх, і лише голос головуючого дозволив прийняти проект, спрямований на розвиток продовольчої диктатури [23, с. 53–54].

Таке співвідношення свідчить про переважну орієнтацію партійних верхів і особливо теоретиків партії на посилення державного регулювання і примусу. Яскравим представником таких поглядів був М. Бухарін. У своїй праці «Економіка перехідного періоду», що вийшла в травні 1920 р., він стверджує, що диктатура пролетаріату обов'язково супроводжується відкритою або прихованою боротьбою між організуючою тенденцією пролетаріата і товарно-анархічною тенденцією селянства. І, оскільки для відновлення промисловості необхідний приплив «життєвих засобів» у міста, то цей приплив має бути забезпечений незважаючи ні на що, тобто методами державно-пролетарського примусу. Щоправда, М. Бухарін допускав різні методи примусу: поруч із вилученням хлібних залишків і натуральний податок. Примус, уважав М. Бухарін, обґрунтовано економічно, оскільки селянство зацікавлене у розвитку сільськогосподарської промисловості, що дає йому машини, інструменти, електричну енергію. Також селянство має таким чином підтримувати державну владу, яка гарантує йому захист від повернення великих землевласників, відновлення тиску банкірів і капіталістичної влади в цілому. Саме тому пролетарський примус фактично не є насильством. Він має здійснюватися, за думкою М. Бухаріна, за допомоги державних і комунальних органів розподілу і заготівель [2, с. 119–121].

Як бачимо, тенденція була такою, що у верхах схилилися до теоретичного обґрунтування насильницьких методів, уважаючи, що саме жорсткий контроль забезпечить найкращу керованість господарських взаємовідносин. У той же час на місцях і безпосередньо в наркоматах, де вирішувалися конкретні питання продовольчої політики і постачання, зароджувалася думка, підкріплена практичними прикладами, про необхідність взаємодії із селянством.

30 листопада 1920 р. РНК (Рада народних комисарів) постановила доручити комісії під керівництвом заступника наркома фінансів С. Чуцкаєва розгляд пи-

тань скасування місцевих грошових податків і переходу від продрозкладки до натурального податку [11, с. 51]. У той же день В. Ленін у записці, адресованій С. Чуцкаєву, застеріг комісію від надмірного захоплення ідеєю безгрошового товарообміну, що неможливий, доки держава не може забезпечити селян промисловими товарами [14, с. 22–23]. Тієї ж точки зору дотримувався і Н. Осинський, який стверджував на сесії ВЦВК у червні 1920 р., що не можна ліквідувати гроші, доки не поставлена правильно «справа стягування з селянства і забезпечення робітників пайком» [17, с. 241].

На VIII З'їзді Рад у грудні 1920 р. В. Ленін, виступаючи з приводу законопроекту РНК «Про заходи укріплення і розвитку селянського сільського господарства», особливо звернув увагу на те, що питання про насильство тлумачиться неправильно, і закликав до переносу обговорення у практичну площину. Наприклад, у ставленні до збереження насіннєвого фонду, вказував В. Ленін, необхідний різний підхід у відносно багатих регіонах (наприклад, Алтайському краї) і в бідніших губерніях Європейської Росії; в останніх треба не просто віддати відповідні накази, але і переконати селянина, дати йому впевненість у тому, що насіння буде правильно розподілено [13, с. 178–180]. Необхідність переконання поряд із примусом В. Ленін обґрунтовував у довготерміновій перспективі, оскільки мова вже не йшла про просте вилучення залишків у селянства, а про централізоване проведення заходів із покращення і розвитку сільського господарства, до конкретних прийомів сівби, обробітку ґрунту і збереження його родючості. У цьому ж виступі В. Ленін озвучив важливе положення, що свідчило про зміну направленості державної політики у найближчий час: він підкреслив, що стан колективних господарств, колгоспів і радгоспів, нижче середнього («мріяти про перехід до соціалізму і колективізації не доводиться»), і що спиратися потрібно на одноосібно го селянина [13, с. 181].

Таким чином, до початку 1921 р. ідея відмови від продрозкладки вже сформувалася, проте не було ще ясно, чим її слід замінити і які практичні кроки в цьому напрямі слід зробити. Тут можна погодитися з С. Павлюченковим: справді, саме в лютому 1921 р. під тиском економічного становища, що значно погіршилося (коли все більше зростала небезпека зриву посівної кампанії) ленінське керівництво усвідомило необхідність радикальних змін своєї політики [20, с. 19]. У промові, яку В. Ленін надіслав на Московську конференцію металістів (4 лютого 1921 р.), він заявив, що «зараз ми в 13 губерніях цілком призупиняємо розкладку» [12, с. 308]. А вже до 8 лютого відноситься «Попередній, чорновий начерк тез щодо селян», в чотирьох пунктах якого викладені, по суті, засади майбутньої нової економічної політики по відношенню до селянства: заміна розкладки хлібним податком (зменшеним порівняно з розкладкою минулого року), стягуванням згідно із старанністю землероба (тобто відсоток податку зменшувався для старанних селян); також селяни отримували право використовувати залишки понад податок у місцевому господарському обігу [10, с. 333]. У той же час існували і інші точки зору: у статті П. Сорокіна і М. Рогова «Розкладка чи податок», опублікованій у газеті «Правда» 17 лютого 1921 р., автори пропонували після переходу до податку зберегти державні монополії і проводити індивідуальний товарообмін тільки через державні органи або під їхнім контролем [5, с. 30].

Ленінське керівництво пішло на зміну курсу економічної політики, поза сумнівами, під тиском обставин. Кронштадтське повстання було яскравим свідченням того, що зміни назріли і, можливо, найвагомішим аргументом на користь негайного, оперативного прийняття рішень, що і відбулося на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Проте ці рішення вироблялися у дискусіях протягом усього попереднього року, а окремі елементи перетворень уже втілювалися у життя.

Бібліографічні посилання

1. Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди / сост. Н. В. Попов. – М., 1991.
2. **Бухарин Н. И.** Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М., 1989.
3. «Военный коммунизм»: как это было / сост. В. И. Миллер. – М., 1991.
4. **Дмитренко В. П.** Переход к новой экономической политике (К 65-летию X съезда РКП(б) / В. П. Дмитренко. – М., 1986.
5. **Дмитренко В. П.** Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу (1921–1924 гг.) / В. П. Дмитренко. – М., 1971.
6. История гражданской войны в СССР. – М., 1960. – Т. 5.
7. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М., 1991.
8. История советского рабочего класса. – М., 1984 – Т. 1.
9. Ко всем трудящимся Москвы и губ. // Правда. – 1921. – № 22. – 2 февр.
10. **Ленин В. И.** Предварительный, черновой набросок тезисов насчет крестьян / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
11. **Ленин В. И.** Проект постановления СНК о прямых налогах / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
12. **Ленин В. И.** Речь на Московской широкой конференции металлистов 4 февраля 1921 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
13. **Ленин В. И.** Речь при обсуждении законопроекта СНК «О мерах укрепления и развития крестьянского сельского хозяйства» на фракции РКП(б) VIII Съезда Советов 24 декабря / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 42.
14. **Ленин В. И.** т. Чучкаеву. В Комиссию об отмене денежных налогов / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. 52.
15. **Лященко П. И.** История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М., 1956. – Т. 3 : Социализм.
16. **Мухачев Ю. В.** Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства в СССР / Ю. В. Мухачев. – М., 1982.
17. **Павлюченков С. А.** Крестьянский Брест, или предыстория большевистского НЭПа / С. А. Павлюченков. – М., 1996.
18. **Поляков Ю. А.** Новая экономическая политика: Разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М., 1982.
19. **Поляков Ю. А.** Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М., 1986.
20. Россия нэповская / под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 2002.
21. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Исторические очерки. – М., 1955.
22. **Троцкий Л.** Новый курс // [Электронный ресурс] / Л. Троцкий. – Режим доступа // <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotl015.htm>.
23. Трудные вопросы истории: Поиски. Размышления. Новый взгляд на события и факты / под ред. В. В. Журавлева ; сост. Н. М. Таранев. – М., 1991.
24. **Цакунов С. В.** Н. И. Бухарин о нэпе / С. В. Цакунов // Экономические науки. – 1989. – № 11.
25. **Цакунов С. В.** В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы / С. В. Цакунов. – М., 1994.
26. **Simon Pirani.** The Russian Revolution in Retreat, 1920–24: Soviet Workers and the New Communist Elite / Simon Pirani. – London, 2008.

Надійшла до редколегії 23.11.2011